
Vanemuise Selts ja Tartu ülikool

Lea Leppik

„Häbenegem, et me rumalad oleme, aga mitte et eestlased oleme!“

– Johann Voldemar Jannsen

Vanemuine samastub tänapäeval enamikule eestimaalastele Tartu teatriga Vanemuine. Tegelikult oli teatri loonud omaaegsel seltsil palju rohkem tegevusvaldkondi ja tema eesmärgiks rahvavalgustus kõige laiemas mõttes. 6. juulil (jaanipäeval vkj) 1865. aastal ellu astunud Vanemuise Selts oli esimene linnaeestlaste omaalgatuslik selts¹, esimene selgelt eesti asja ajav selts üldse, ja ilmselt mitte juhuslikult ei sündinud see just ülikoolilinnas Tartus.

Seltsist, mis asutati meestelaulu seltsina, kujunes mitmesuguste rahvuslike ideede sepikoda, siit said alguse laulupidu, emakeelne teater ja rahvuslik ajalookontseptsioon: seltsi kõneõhtutel esitas Carl Robert Jakobson oma kolm isamaakõnet ja Jakob Hurt oma „Pildid isamaa sündinud asjust“. Vanemuise Seltsi ruume kasutasid esialgse kooskämiskohana nii 1870. aastal loodud Tartu Eesti Põllumeeste Selts kui ka 1871. aastal asutatud Eesti Kirjameeste Selts ja hiljem paljud teisedki eesti seltsid. Vanemuise uus moodne seltsimaja, mis 1906. aastal Tartu kesklinnas valmis, sümboliseeris väljakutsuvalt uue põlvkonna Euroopa-ihalust ja rahva kasvanud majanduslikku jõukust.

¹ Kuigi Ea Jansen räägib Tallinnas 1862. aastal Kaarli koguduse juurde loodud lauluseltsist Revalia, oli selle puhul tegu siiski hooldatud omaalgatusega, mis oli tihedalt seotud kirikuga, ja see lõpetas peagi tegevuse. Vt Ea Jansen, Selts ja seisus 19. sajandi teise poole Eesti ühiskonnas (Jansen 1995: 33). Vanemuise Selts sai ametliku kinnituse 27. oktoobril 1865 ning 7. oktoobril 1865 asutatud Tallinna Estonia seltsi põhikiri kinnitati 22. oktoobril 1866.

Tähtsusest ja tähenduslikkusest hoolimata on paljud Vanemuise Seltsi tegevuse aspektid seniajani uurimata. Piisava põhjalikkusega on seni käsitlemata küsimus Vanemuise Seltsi vahekorrast Tartu ülikooli ja tekkima hakanud eesti soost kõrgharitlaskonnaga. Eesti üliõpilaste esimene koondumiskatse „Kalevipoja õhtute“ kujul sai alguse alles siis, kui esimene laulupidu oli juba seljataga. Miks vajasisid noored eesti haritlased äratust madalama haridustasemega koolmeistritelt, käsitöolistelt ja taluperemeestelt,² kui mujal on nad sageli romantilise innuga olnud ise oma rahva äratajad?³ Millised olid Vanemuise Seltsi ümber koondunud „Tartu eesti seltskonna“ ja ülikooli vastastikused impulsid, koostöö- ja konkurentsikohad, sellele püüab käesolev kirjatükk mõne vastuse anda. Artikkel keskendub kahele olulisele ajahetkele: ärkamisajale ja perioodile, mis jäi uue maja avamise ning Esimese maailmasõja vahele, kuna need on autori hinnangul kõige märgilisemad.

Enamikus Vanemuise Seltsi tegevuse ülevaadetes on mainitud tudengite osalemist Vanemuise teatritegevuses, nende tekitatud skandaale seltsis ja ka nende peetud õpetlikke kõnesid, kuid nähtuste tagapõhja pole eriti süüvitud. Kõige põhjalikumalt valgustab seltsi tegevust hariduspõllul, milles üliõpilastel ja ülikoolil oli oma tähtis roll, Rudolf Põldmäe uurimus „Vanemuise Selts ja teater 1865–1880“ (Põldmäe 1978). Seltsi hariduslik tegevus ei lõppenud aga aastaga 1880, kuid edaspidi on Vanemuise puhul uurimuste keskpunktis olnud teater, kuna vaid seltsi 60. aastapäevaks ilmunud ülevaade (Vanemuine 1925) annab kiretu pildi ka muudest tegevusvaldkondadest.

Mart Laar on oma uurimuses „Äratajad“ vaadelnud rahvusliku liikumise kandepinda, kuid tõdeb vaid „linnade ja linnaelanike ootamatult innukat kaasalöömist rahvuslikus liikumises“ (Laar 2005: 382), sellesse siiski eriliselt süvenemata. Uues samateemalises raamatus

² Need kihid on Mart Laari järgi peamised rahvusliku äratusliikumise kanded (Laar 2016).

³ Juba 1850. aastail tekkis 1848. aasta revolutsioonide mõjul Tartu ülikoolis näiteks noor-lätlaste rahvuslik äratusliikumine, mille juhid olid Krišjānis Valdemārs, Krišjānis Barons ja Juris Alunāns. Sel ajal õppis Tartu ülikoolis umbes 30 läti päritolu tudengit, läti õhtutel ja muudel üritustel löid kaasa ka õpetajate seminari kasvandikud, kes olid seminaris tooniandvad (Kruus 1957: 222).

„Rahvuse sünd“ on mainitud linnade eesti soost kaupmehi ja majaomanikke, kes ühinesid rahvusliku liikumisega juba 1860. aastatel (Laar 2016: 108), kuid mainimata on käsitöölised ja teenijad, kes tegelikult moodustasid põhiosa tolle aja linnade eestlaskonnast, samuti väikeametnikud, keda oli järjest rohkem. Vanemuise Seltsi 1925. aastal ilmunud tegevusülevaade ütleb, et esimestel aastatel löid seltsis kaasa peamiselt käsitöölised, väikekaupmehed ja teenijad (Vanemuine 1925: 33), hiljem aga seltskond mitmekesisust. Seisuslikus ühiskonnas ei kuulunud käsitöölised ja kaupmehed sugugi ühte maailma, ning linnaelanike diferentseeritum käsitlemine annaks võimaluse mõista paljusid protsesse, mis seni on jäänud seletust ootama.

Ilmar Talve on oma „Eesti kultuuriloos“ juhtinud tähelepanu tõsi-
asjale, et just 1860. aastad – ärkamisaeg – olid eestlaste ja lätlaste ümberrahvustumise kõrgeaeg, nii akadeemilises haritlaskonnas kui ka linnades. Nende rahvaste õnneks pörkus ümberrahvustumine baltisakslaste kõrgeks ehitatud seisuslikule barjäärile (Talve 2004: 384–385).

Ea Jansen on ärkamisaja kultuurimurrangust rääkides öelnud, et Eesti linnaseltside, mille liikmed algul suhtlesid tihtipeale omavahel saksa keeles, „natsionaliseerumine“ vajab veel uurimist (Jansen 2004: 86). Ea Janssen ise on ühe vähesena üldse pööranud tähelepanu seltside rollile seisusliku ühiskonna lõhkumisel üldise moderniseerumise kontekstis (Jansen 1995: 22–41), kuid vahepealse paarikümne aasta jooksul pole see uurimissuund väga palju edasi nihkunud.

Senised eesti haritlaskonna uurimused (vt nt Karjahärm, Sirk 1997) on haaranud peaaasjalikult vaid neid, kes olid valmis end eestlaseks tunnistama ja on tänu oma hilisemale tegevusele sattunud biograafilistesse leksikonidesse. Nii on aga vaatluse alt välja jäänud kõik need, kes valisid teise tee. Allakirjutanu on uurinud seisusevahetuse ja haridusliku sotsiaalse karjääri mehhanisme Tartu ülikooli teenijaskonna näitel (Leppik 2011). Kõrghariduse omandamine võimaldas toonase seisusliku korra tingimustes otse eliiti jõuda, kuid kohalikus ühiskonnas võis seisuslike barjääride ületamine olla siiski raske ja nii realiseeriti haritlaskarjäär sageli kusagil suure Vene impeeriumi avarustes (kes õppis ülikoolis stipendiaadina, suunati kohustuslikus korras sinna, kus riigil haritlasi nappis) (Leppik 2008). Uurimine

näitas, et piisavalt palju oli ka neid, kes valisid hoolika saksastumise tee, mis on täiesti mõistetav, sest sajandeid oli saksa keel olnud Läänemere provintsidest ainuvõimalik kultuurkeel ning seisuslik oma ja võõra piir jooksis mööda keelepiiri. Ärkamisajast alates see protsess ainult pidurdus mõnevõrra, kuid ei lõppenud.

Saksakeelne Balti ajalookirjutus (*Landesgeschichte*) keskendub 19. sajandi teist poolt käsitledes tavaliselt poliitilistele küsimustele, baltisaksa korporatsioonide ja Vene riigi teravnenud suhetele, Samarini ja Schirreni poleemikale jms. Gert v. Pistohlkors märgib Balti ajaloo ülevaates, et Tartu ülikool ei võtnud rolli, mida temalt oleks oodatud, isegi mitte baltlastest kuraatorite Georg Friedrich v. Bradke ja Alexander krahv Keyserlingi juhtimisel – oli küll akadeemiline õitseng, kuid ülikoolist ei kujunenud ühiskondlik-regionaalse süsteemi ehitajat (*Deutsche Geschichte* 1994: 377).

Eestlased omakorda on keskendunud rahvuslikule ärkamisele ja vahel jääb mulje, nagu polekski neil protsessidel kokkupuutepunkte. Saksa või poolsaksa soost lihtlinlased ei ole uurimisobjektiks ühes ega teises uurimissuunas.

Ärkamisaja Tartu linn

Eestlaste rahvuslikku ärkamist on olnud kombeks ikka vaadelda pigem maarahva ärkamisena, seda nii eesti oma kui välisautorite poolt. Nii ütleb näiteks Torkel Jansson: „Pikka aega nõrgad ja väikesed eesti ja läti vähemused linnades olid sama vähe uue seltsiliikumise ja rahvusidee kandjaks kui tugev ja suur rootsi talupoegkondki, mis hoidis kinni traditsioonist. „Uue“ potentsiaal oli Läänemere provintsidest maal, „kerkivate“ talupoegade keskel ...“ (Jansson 1995: 49). Muidugi, valdavalt elasidki eestlased 19. sajandi keskel maal ja on õige, et külas toimunud moderniseerumine lõi rahvuslikule liikumisele laiema kandepinna. Fakti, et liikumise mootor – ajalehed, laulupeid, ülemaalse mõjuga seltsid, teatrid ja muu – lähtus linnast, pole seni ikka piisavalt teadvustatud.

Agraarreformid käivitasid varandusliku ja sotsiaalse kihistumise eesti külas (Raun 1991: 57). Sellest sai tõsiasi, mida enamik rahvuslikke liidreid kuni iseseisvuseni keeldus tunnistamast. Maarahva

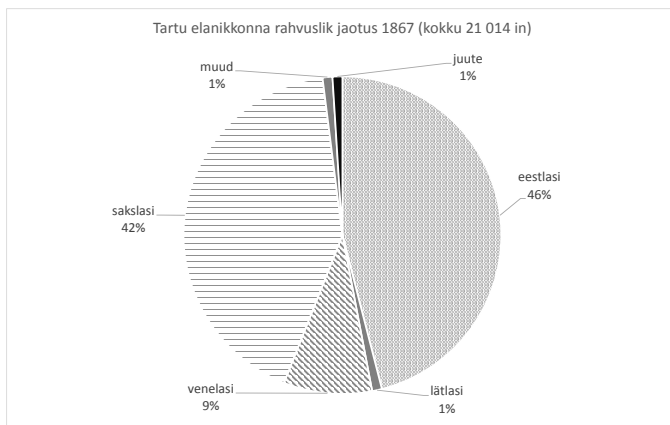
üldisi liikumisvõimalusi avardas 1863. aasta passiseadus ja see, kes enesele moderniseerivas külas kohta ei leidnud, võis minna linna õnne otsima. Uustulnukate võimalusi linnades laiendas tsunftisunduse kaotamine 1866. aastal (Talve 2004: 394–395), enne seda oli maalt tulnud eestlasel üsna võimatu mingit tulusamat linnakäsitööd harrastada. Samal ajal kehtestati kolmes Balti kubermangus ka uus vallaseadus, mis seadis põlisrahvaste omavalitsuse modernsemale alusele, kui seda oli rüütelkondade või linnamagistraatide keskajast pärit korraldus. Nii tuleb tõdeda, et lihtrahvale loodi 1860. aastate reformidega oluliselt modernsem õigusruum, kui oli valitseval eliidil. Seda fakti pole seni rahvusliku ärkamise kontekstis analüüsitud, kuid võibolla peitub just siin üks vastus küsimusele, miks äratajate tegevus edukaks osutus.

Tiit Rosenbergi ülevaade Eesti ala 19. sajandi linnarahvastikust ütleb, et ajavahemikul 1863–1897 linnarahvastik kolmekordistus ja linlaste osatähtsus tõusis 9%-lt 19%-le, kusjuures eestlaste osakaal linnades oli näiteks juba 1881. aastal üle 56% ja 19. sajandi lõpus pääsesid eestlased linna keskkihitides domineerima (Rosenberg 2010: 199, 205–206).

Liivimaa linnade 1867. aasta rahvaloenduse andmetel olid Tartus eestlased juba siis väikeses ülekaalus. Linnas loeti 21 014 elanikku, sh sakslasi 8907, venelasi 1866, lätlasi 174, eestlasi 9720, juute 240, muude rahvuste esindajaid 107 (Resultate 1867: 282–283).

Nende 9720 eestlase elukutsete struktuur oli rahvaloenduse andmeil veel üsna üheülbaline: kolm levinumat tegevusvaldkonda olid isiklik teenindus, mis andis elatise 5812 inimesele; ehitus (711) ja riietuse valmistamine (452). Veondus andis elatist 281-le ja sõjavägi 279-le eestlasele (162 meest ja 117 naist). Üksikute isikutega olid eestlased siiski esindatud kogu elukutsete skaalal, üks naisisik on kirjas literaadina (Koidula?). Eri käsitöölalad kokku hõlmasid 1678 eestlast ja just selles sektoris järgnes edaspidi kiire kasv (Resultate 1867: 294–295).

Esimese-teise põlve eesti soost linnakäsitöölistel oli ilmselt keeruline endale sobilikku identiteeti leida. Teatud hulk eestlasi oli linna alamkeskkihis olnud keskajast saadik, nendega oldi harjunud (nt kasvõi Tartu voorimehed, kellel 17. sajandil oli isegi skraa eesti keeles). Seisuslikus ühiskonnas kuulus inimene esimeses järjekorras seisusesse, see

määras keelekasutuse, riietuse, kombed, sobilikud abielupartnerid ja koolitüübi, kuhu oma lapsed saata. Kuhu pidi aga kuuluma hiljuti maalt linna tulnud eestlane, kes tsunftisunduse kadumise võimalust kasutades asutas oma kingsepa- või rätsepatöökoja? Loogiliseks eeskujuks, mille poole püüelda, oli jõukas saksa käsitöömeister. Endised tsunftid olid küll kaotanud oma kontrolliva funktsiooni, kuid jätkasid tavaliselt tegevust seltskondlike ühendustena. Arusaadavalt ei tahtnud nad oma ridades näha uustulnukaid, kellel veel laudalõhn küljes. Talurahva emakeelne haridussüsteem oli neid külas kinni hoidnud omas seisuslikus maailmas. 1860. aastatel alguse saanud kiire linnastumine tõi kaasa muu hulgas selle, et linna läinute lapsed pidid minema saksa-keelsesse kooli (sest eestikeelset polnud) või ei saanud mõnikord üldse algharidust, kuna kool võis osutada liiga kalliks või liiga raskeks ja kadunud oli ka küla sotsiaalne kontroll. Nagu mitmekeelses madalama haridustasemega keskkonnas tavaline, kujunes ka Eesti ala linnades välja oma pidžin-keel – tugevate eesti keele elementidega lihtsustatud saksa keel, nn *halbdeutsch*,⁴ mis selle rääkijale kohe kindla sotsiaalse grupi sildi külge pani. Seega kasvas kiire linnastumine pidetud poolsakslaste kihti, kes oli sotsiaalsel redelil tõrjutud nii ülalt kui ka alt,

⁴ Märgiline on, et Dr. Bertrami poolsaksakeelsed humoreskid olid äärmiselt populaarsed ja elasid üle mitmeid kordustrükke, nt: Dr. Bertram 1874, Dr. Bertram 1895 jt.

ja on loomulik, et nad ise vaatasid pigem pärisakslaste poole, sest, nagu väga täpselt väljendab Heinrich Rosenthal oma mälestustes – „Mõisted *eestlane* ja *talupoeg* olid toona täiesti ühetähenduslikud, *eesti* ja *matslik* seepärast sünonüümid“ (Rosenthal 2004: 31) – ja miks pidanuks edukalt käsitööliseks tõusnu ihkama tagasi matside sekka?

1860. aastatel oli baltisaksa ühiskond veel võrdlemisi avatud ja liberaalne, valmis ajaga kaasas käima ja edasipüüdlikke eestlasi ning lätlasi oma rüppe võtma. Veel ei olnud Carl Schirren kuulutanud, et baltisakslaste ainus tee on muutusi tõrjuda ja vastu pidada (*ausharren*). Nii kaasas 1861. aastal loodud saksakeelne Tartu Käsitöölise Selts ka eestlastest käsitöölisi ja väheseid literaate (seltsi liikmed olid näiteks Kreuzwaldi väimees Gustav Blumberg ja Jakob Hurt), olles loomult üsna demokraatlik ja väga arvukas (1870. aastail ligi 900 liiget). Töövormideks olid õpetlikud-harivad loengud, koorilaul, suveteater, aga ka aiandusele ja kutseoskuste parandamisele suunatud kursused (Jansen 1995: 31). Miks oli siis vaja selle kõrvale suhteliselt sarnase eesmärgi ja sihtgrupiga Vanemuise Seltsi?

Selle küsimusega oleme ühtlasi jõudnud ühe eesti ja balti ajaloo-kirjutuse probleemini, mis seni on ammendava vastuseta: miks saksakeelse balti rahvuse tekitamine ei õnnestunud, aga eesti ja läti rahvuste äratamine õnnestus? Ehk teisisõnu: millises pinnases jõudis rahvusidee kasvada piisavalt tugevaks, et üle elada liidrite hilisemad lahkkelid? Ea Jansen viitab rahvuslikult meelestatud eesti haritlastele kui „kurja juurele“ (Jansen 1995: 31) – ja ta ei pea silmas mitte kõrgharitlasi, kes üldiselt olid teel sotsiaalse mobiilsuse poole saksakeelses keskkonnas, vaid rahvakooliõpetajaid. Nende viimaste hulka kuulus ka Johann Voldemar Jannsen (1819–1890) (vt Salupere 2006). Jannsen uskus, et on võimalik olla haritud ja jõukas, jäädes sealjuures eestlaseks. Oma Eesti Postimehes püüdis ta seda mõtet süstida iga lehetellija mõtetesse. Ta ei näinud oma võimalikku auditooriumi ainult maal, vaid ka linnas (Eesti Postimees oli nädalaleht maa- ja linna-rahvale, nagu lehe päisest lugeda võib), sest just seal tõi sotsiaalne mobiilsus kiiresti kaasa ümberrahvustumise.

Linnaseltside põhiküsimuseks kujuneski linnaeestlaste, ennekõike käsitöölise võitmine eestlusele. Just seda püüdis teha Vanemuise Selts, mis pakkus peaaegu samu tegevusi nagu Tartu Käsitöölise Selts, ainult

eesti keeles. Usk sellesse, mida Jannsen Eesti Postimehes propageeris, oli esialgu siiski vaid üksikute päralt. Keskklassi saksikus oli pilkeobjektiks veel iseseisvas Eestiski ning levinud palju laiemalt, kui me tavaliselt oleme harjunud mõtlema. Just sakste poole vaatav alam-keskklass – kadakasaksad – oli linnades loogiline ja peamine rahvusliku agitatsiooni objekt (vt Rosenberg 2010: 205). Nende läbinisti negatiivne hindamine on aga kindlasti ebaõiglane, sest esiteks levisid nende kaudu euroopalikud kodukultuuri mudelid ka eesti seltskonda ja teiseks tulid just sellest kihist need, kes ostsid pileteid laulupidudele, näitasmüki-
dele, perekonnaõhtutele, põllumajandusnäitustele, teatrietendustele ja kontsertidele, mis kõige vaesematele ju jõukohane polnud.

Vanemuise Seltsi algus

1865. aasta põhikirja järgi oli seltsi peamiseks ülesandeks õppida ennekõike neljahäälset kirikulaulu ja „muud korilaulu, mis igga mõistlik inimenne hää melega võib kuulda ja laulda“ (Reeglid 1865: 2). Heinrich Rosenthal kirjeldas seltsi loomist oma mälestustes nõnda: „Kakskümmend neli vähese haridusega, teisejärgulistel ühiskondlikel positsioonidel meest asutasid aastal 1865 meestelaulu seltsi Vanemuine. Nad mitte ainult ei harjutanud seal kvartetilaulu, vaid hankisid ka pille, õppisid ilma juhatuseta neid mängima ja saavutasid selles kunstis peatselt teatava oskuse. Teised samadest ringkondadest pärinevad mehed astusid koos oma peredega sellesse seltsi selleks, et harjutusi pealt kuulata ja osa saada seltskondlikust läbikäimisest. Kui seltsi püüdluste poole oli võidetud veel kolm akadeemilise haridusega noormeest, siis arenes see mõne aastaga kõigile elanikkonna kihtidele mõeldud rahvuslikuks seltsiks ning sai üldhariduse taime-
lavaks ja kunstide edendamise kohaks“ (Rosenthal 2004: 73).

Vanemuise Seltsi nimevalik ei olnud juhuslik. 1935. aastal ajalehes Postimees ilmunud tagasivaates öeldi, et nimi pandi loodavale seltsile kooliõpetaja Gustav Blumbergi ettepanekul, et märkida ära sihti olla lauluseltsiks ja ühtlasi pidi nimi „juhtima rahvast tema kadunud vaba mineviku juurde“.⁵ Vanemuine oli teatavasti Friedrich Robert

⁵ Eesti vanem selts. Vanemuine 70 a. juubeli lävel. – Postimees, 3.10.1935.

Faehlmanni poolt elule äratatud muistne eestlaste laulujumal. Selle nimega aitas selts tugevasti kaasa rahvuslikule müüdiloomele (vt Põldvee 2013), teisalt võib arvata, et mõjuka seltsi nimi aitas kinnistuda ka Vanemuisel kui tegelaskujul eestlaste keeles ja meeles. Selleks et seltsi tegevusele takistusi ei tehtaks, oli tähtis hoiduda poliitikat ja Janssen pidas vajalikuks rõhutada seltsi avamise puhul nime õigustuseks: „Muidugi ei olla see seepärast sünnis, nagu tahaks uus selts vanu pagana-aja jumalaid elule äratada ja neid teenida, vaid see sündida üksnes mälestuseks“ (Vanemuine 1925: 10). Sellest diplomaatilisest avaldusest ei saa aga kuidagi teha järeldust, nagu poleks ajalugu tähtsaks peetud, pigem vastupidi.

Seltsi 25 asutajaliiget moodustasid tollase Tartu eesti seltskonna omamoodi koorekihi. Neist vähemalt neli olid seotud ülikooliga: Toome aednik (tegelikult ülikooli dokumentides kirjas siiski kui valvur) Martin Raudsepp; kalefaktorid Johannes Laane ja Fritz Kisand ning kuraator krahv Alexander v. Keyserlingi kokk Hermann Rossmann. 1866. aastal oli seltsil liikmeid 104 ja 1867. aastal juba 250 (Vanemuine 1925: 30). Laulukoori harjutusi peeti ülikooli eksekutoori Artur Escholzi (kellest sai peagi samuti seltsi liige) suvemajakeses Hetzeli tn 3 või ka Toome aedniku Raudsepa korteris (Samas: 14–15).

Harivad kõned

Lauluharjutuste vahel peeti seltsis võrdlemisi kaalukaid (aga sealjuures loomulikult madala haridustasemega käsitöölisele kohandatud) populaarteadusliku sisuga ettekandeid. Teemad ulatusid ajaloost, keelest ja kultuurist kuni füüsikalise maailmapildi aluste selgitamiseni. Kõnepidajateks olid sageli üliõpilased või hiljem ka üksikud eestlastest õppejõud (Tartu ülikooli eesti keele lektorid Mihkel Veske, Karl August Hermann), kes sedakaudu said võimaluse rääkida teadusest eesti keeles. Kutsuti üles ka sakslasi kõnesid pidama, eriti kui nende tulevane elukutse nõudis eesti keele oskust.⁶ Kõnepidajate ring ei piirdunud üliõpilastega, kätt harjutamas käisid ka õpetajate seminari õpilased ja üksikud gümnasistid. Selts oli valmis kõnepidajaid auliikmeks võtma.

⁶ Dorpater Zeitung, 18.03.1869, 25.03.1869.

Kõnedest aastail 1865–1880 on üsna põhjaliku ülevaate andnud Rudolf Põldmäe (Põldmäe 1978: 67–102). Kõnede hulgas oli märgilisi ja vähem märgilisi, kõnepidajate seast kasvas neid, kes hiljem rahvuslikus liikumises mitmel viisil korduvalt veel üles astusid, aga neidki, keda enam ei kohta. Kõnesid ei tsenseeritud, seepärast said võimalikuks ka sedalaadi ülesastumised nagu Carl Robert Jakobsoni kolm isamaakõnet. Mõned kõned, eriti esimestel aastatel, trükiti hiljem ära ajalehes Eesti Postimees või selle jutulisas. Trükkis avaldamise eest said üliõpilased väikest taskuraha. Suurem osa tekste on siiski kaduma läinud, teada on vaid pealkirjad.

Näiteks 30. juulil 1866. aastal kõneles kuulsa maadeuurija Alexander Theodor v. Middendorffi (1815–1894) peres koduõpetajana töötanud Jakob Hurt „Kliimast“ ja 1867. aasta jaanuaris „Tulepurskajatest mägedest“, võimalik et need olid esimesed loodusteaduslikud kõned eesti keeles üldse (Põldmäe 1978: 77). Juba 27. augustil 1867. aastal on Hurt pidanud ka kõne rahvalauludest, „mis koguni nii ilma hinnata ja vähe väärt ei ole, kui mõni arvab“.

Siinses kontekstis on erilise tähtsusega arstiteaduse üliõpilase Paul Blumbergi⁷ kõne „Kas peab eesti rahvas üksi taluseisusline olema või peavad eestlastest ka arstid, advokaadid, õpetajad, kaupmehed, antvärgid jne tulema?“⁸, milles avaldati selget usku, et kõikseisuslik eesti ühiskond on võimalik. Sama oluline oli ka teine kõne „Misläbi ka muu rahvas nagu sakslased ja prantsused oma kodumail eestlastest midagi teavad ja lugu peavad“⁹, milles räägiti, kuidas saksa ja prantsuse teadlased „Kalevipoega“ on kiitnud, kuid põhisõnum oli, et Eesti vajab rohkem haritlasi ja õppimine pole uhkuseasi: „...ütleme meie agga nüüd ühhe Eestimehhe õppetud poeale, temma olla uhkuse parrast õppinud, et issa seissusest lahti sada, parremaid rideid kanda ehk kulutame temmale ette, temma sada omma issa ärrasalgama, siis teeksime temmale selgelt ülekohhut, agga ka isseenesele suurt

⁷ Paul Blumberg (s. 1840) oli hilisema tuntud pedagoogi ja Kreutzwaldi väimehe Gustav Blumbergi vend ja tegi pärast ülikooli lõpetamist karjääri sõjaväearstina Kaukaasias, saades 1880. aastatel kubermanguarstiks Bakuus. Vt Album Academicum nr 7311.

⁸ Eesti Postimees, 27. 04.1866.

⁹ Eesti Postimees, 15.06.1866.

kahjo. Kes nisugusse teotamissega: olgo tahtmata ehk melega rahvast ommasuggu õppetud meeste wasto kihhubat ja wenda wõeraks teeb, ei wõi ial Eestirahwa sõber olla.“

Pärast laulupidu kasvas huvi kõnede vastu. Siinkohal tuleb meenutada, et kui eesti seltse lisandus, polnud õpetlikud kõned enam ainult Vanemuise Seltsi leib. Teatud konkurents teemade ja kõnepidajate peale tekkis Eesti Kirjameeste Seltsiga, kuid seal käisid koos peamiselt külakoolmeistrid ja teemad keerlesid hariduse ja keelekorralduse ümber. Ka Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis peeti kõnesid, kuid seal oli peamine teema põllumajandus. Igatahes näib, et nii kõnelejaid kui kuulajaid jätkus kõigile ja 1870. aastail võis Tartu eestlane eri selt-sides kõnesid kuulates (tasuta või väga väikese tasu eest) oma haridust emakeeles üsna tõhusalt täiendada, mis emakeelse kooli puudumise olukorras oli väga oluline. Samal ajal jätkus kõnepidamine loomulikult ka käsitöölise seltsis, kus ettekandjateks olid sageli professorid (Põldmäe 1978: 92).

Vanemuises olid teemad väga mitmekesised: rahvuslikkus, muusika-haridus, keel, ajalugu, sealhulgas kaugete rahvaste oma, kiriku-elu, rahvakool, filosoofia ja moraal, kombad, poliitika, teised maad ja rahvad, elusloodus, tehnikasaavutused, arstiteadus ja tervishoid. Eri teemade käsitlemine tegi selgeks ka vajaliku teadusliku sõnavara puudumise eesti keeles ja, nagu allpool näeme, mõjus noortele intelligendihakalistele rahvustunnet äratavalt.

Akadeemiline haritlaskond 1860. aastail

Eesti Postimees kirjutas 1869. aastal, et ülikooli 679 tudengi seas olla „mitme tossina wisi ausaid Eestipoegi“¹⁰ kahetsedes, et kodumaa ülikoolis õppivad eestlased ja lätlased ei kipu oma rahvusest teada andma. Voldemar Juhanson andmeil immatrikuleeriti 1860–1869 Tartu ülikooli 17 eestlast (Karjahärm, Sirk 1997, 31).¹¹ Karjahärm ja Sirk mainivad 1850.–1860. aastail 31 eesti soost intellektuaali, kelle seas andsid tooni arstid ja pastorid (Samas, 34–35). Ühesõnaga, me

¹⁰ Tartust. Studentide hulk. – Eesti Postimees, 22.10.1869.

¹¹ V. Juhanson uurimus ilmus 1932 ja lähtus üliõpilase eestipärasest nimest.

ei tea eesti üliõpilaste täpset arvu 1860. aastail Tartu ülikoolis. Kui võtta peale nime arvesse ka sünnikoht, seisus ja vanemate eesnimed (mis üldjuhul on matrikliraamatus kirjas), võiks jälile jõuda kindlasti veel mõnele oma rahvust salanud üliõpilasele. Kuid täpsed arvud polegi peamine. Seisuslikult eraldatud koolisüsteemi tõttu ei olnud talupoisi (või linnakäsitöölise) jõudmine ülikooli lihtne, aga ka mitte võimatu. Baltisakslaste poolt vaadates oli haritud eestlaste saksastumine loomulik protsess, maakeeles ei saanud ju ometi õpetatud vestlust arendada. Nii arvasid ka noored ise. Tartu ülikool oli ümberrahvusdamise teenistuses. Alates 1855. aastast legaalseks saanud üliõpilasorganisatsioonid võtsid liberaalselt vastu kõigi seisuste esindajaid ja pakkusid võimalust tunda end korporatsioonikaaslastega võrdsena. Hilisemas elus saksa seltskonda sulandumine siiski nii lihtsalt alati ei käinud.

Umbusku oli ka eestlaste poolel, mida hästi väljendab papa Jannsen fennomaanide liidrile Yrjo Sakari Yrjo-Koskinenile 1866. aastal saadetud kirjas: „*Praeguste Sakslaste surem püüdminne on nüüd, meid Sakslasteks muta, et nende tuggevus Wennelaste vastu mitte nõrgaks ei jääks. ... Kedda enne koeraks peeti, tahhetakse nüüd sõbraks piddada, sellegi pärrast ennam ehk vähhem koera wisi.*“ (Laar 2016: 93).

Kui Tartus 1838. aastal loodi Õpetatud Eesti Selts, oli selle programmis palju sellist, mis lubanuks areneda rahvusliku äratustöö keskpunktiks. Miks nii ei läinud? Seltsi toel sündinud „Kalevipoeg“ ja Friedrich Robert Faehlmanni kunstmuinasjutud mängisidki ärkamisajal olulist rolli. Jörg Hackmann näitab, kuidas Aleksandrikooli liikumisest distantseerunud ja Carl Schirreni (1826–1910) ning Leo Meyeri (1830–1910) juhtimisel ajaloo uurimisele ja saksa keeles publitseerimisele keskendunud ÕES jättis vaeslapse ossa eesti keele ja kultuuri teadusliku uurimise ning arendamise. Selle sotsiaalse tühimiku täitis 1872. aastal rajatud Eesti Kirjameeste Selts (Hackmann 2005: 202).

Ärkamisaja algul oli eesti soost haritlaste peamine koondumiskoht hoopis Peterburi, kust sai alguse baltisaksluse suhtes kriitiline eestlus ja kus Johann Köleri mõjul küpses avaliku elu tegelaseks näiteks Carl Robert Jakobson (Karjahärm, Sirk 1997: 29).

Tartu ülikoolis olid omad ühendused Poolast pärit üliõpilastel (Polonia) ja vene päritolu üliõpilastel (Rutenia). Ka läti üliõpilaste

organiseerumine Tartus algas palju varem kui eestlaste oma. Tänu Läti ala kiiremale majandusarengule oli lätlasi ülikoolis rohkem kui eestlasi. Krišjānis Valdemārsi juhtimisel alustati nn läti õhtutega juba 1850. aastail. Juris Alunāns andis välja Lätit tutvustavat kirjan- dust ning õhutas lätlasi austama emakeelt ja oma ajalugu. Ülikoolist äratust saanud noored asusid sihikindlalt oma rahvast äratama. Läti üliõpilaste organisatsioon, korporatsioon Lettonia registreeriti ametli- kult 1870. aastal. Sel taustal on eesti üliõpilaste hiline rahvuslik ärka- mine üsna silmatorkav.

EÜSi rajamine

„Üksi ja koduta selles ringis, kuhu tõstnud haridus ja ühiskondlik seisukord, aga üksi ja koduta ka selles ümbruskonnas, kuhu jooksid tagasi elujuured...“ – nii kirjeldab esimese põlve haritlase enesetun- netust Johan Kõpp oma Eesti Üliõpilaste Seltsi ajaloos (Kõpp 1953: 10). See on ka vastus küsimusele, miks lõpuks mõned eesti soost üliõpi- lased hakkasid mõtlema oma organisatsiooni loomisele.

26. märtsil/7. aprillil 1870. aastal tulid kokku üliõpilased Andreas Kurrikoff, Heinrich Rosenthal, Martin Wühner, Hugo ja Gustav Treffner, et uurida „Kalevipoega“. Kõik peale Wühneri olid pidanud varem Vanemuise Seltsis harivaid kõnesid. Neist nn Kalevipoja õhtu- test osa võtma kutsuti ka Tartu kubermangugümnaasiumi õpetaja Jakob Hurt, Eesti Postimehe toimetaja Johann Voldemar Jannsen ja Tartu Peetri koguduse õpetaja Wilhelm Eisenschmidt (kõik kolm samuti Vanemuise Seltsi kõnepidajad). 1873. aastal hakati kasutama nimetust Vironia, kuid selts õnnestus registreerida ametlikult Tartu ülikooli juures alles 1883. aastal teadusliku üliõpilasseltsina (Hiio 2007: 147–149). Ajal, mil selts oli mitteametlik, otsiti organisatsiooni vormi ja eesmärgi (nt ei saanud asja Rudolf Kallase 1875. aastal esitatud ideest legaliseeruda Eesti Kirjameeste Seltsi haruna), tegevus käis suurte tõusude ja mõõnadega, liikmeid oli paarikümne ringis (nende seas ka seminariõpilasi ja kooliõpetajaid) ning eesti keelt kasutati ikka vaid pühapäevakeelena (Kõpp 1953: 19, 32–34).

Ametlikult tunnustatud Eesti Üliõpilaste Selts pidas oma eesmärgiks rahvuslikku ülesehitustööd, seltsimehelikkuse kasvatamist liikmete vahel, eesti keele ja Eesti ajaloo uurimist ning tundmaõpitu igakülgset rahvale kättesaadavaks tegemist. Kõikumine seltsi ja korporatsioonivormi vahel väljendas hästi palju sügavamat kriisi noorte eestlaste identiteediotsinguis kui lihtsalt organisatsioonivorm. Ühel pool oli mure, et korporatsioon ei peaks ehk rahvuslikku tööd tähtsaks, teisel pool nende rahvuslike liidrite usk, kes ise olid baltisaksa korporatsioonide liikmed – näiteks Hurt kuulus Livoniasse –, et tuleks sakslaste tugevuse allikast õppida (Kalling 2007: 50–53).

EÜSi vahekord Vanemuise Seltsiga kujunes vastuoluliseks. Ühelt poolt oli 1870. aastail hulk üliõpilasi mitmesugustes Vanemuise Seltsi ametites: kirjatoimetajad Martin Wühner, Karl August Hermann, Eugen Jansen, raamatukoguhatajad Heinrich Rosenthal, Mihkel Jürmann, Aleksander Mõtus (Vanemuine 1925: 206–209). Palju üliõpilasi, „kes rahvast osa võtsivad“, (Hermann 1890: 14) astus Vanemuise Seltsi liikmeks ja tuli koori laulma, sealhulgas K. A. Hermann, kes 1875. aastal ülikooli astus ja ühtlasi Vanemuise Seltsi koorijuhiks sai.

Teiselt poolt on teateid üliõpilaste pidevatest pahandustest Vanemuise Seltsiga, mida tingis tavaliselt EÜSlaste arrogantne käitumine vanemuislaste suhtes. Toomas Hiio kirjutab, et suhted paranesid pärast seda, kui Vanemuise Seltsi puhvetis lõpetati alkoholi müük (Hiio 2007: 149). Iseendast näitavad need tülid aga seda, et noored ei osanud teha vahet, kelle või millega end samastada. Seisuslikus mõttes andsid Vanemuise Seltsi liikmeskonnas tooni väikekodanlased, kiht, keda tudengid on alati ja igal pool pigem põlanud. Rahvusühtsust võidi tajuda küll laulupeol, kuid igapäevaelu eesmärkides ja väärtushinnangutes jäi väikepoodnik pastorihakatisest üsna kaugele. Mingis mõttes võib sedasorti vastuolude esilekerkimist vaadelda ka kui sammu soovitud kõikseisusliku eestlaskonna poole.

Vanemuise Seltsi uus maja ja rahvaülikool

1890. aastail tekkis Tartus uus rahvusliku liikumise tõusulaine, nn Tartu renessanss, „kui eestluse edendamise etteotsa asusid akadeemilise taustaga inimesed, keda ei rõhunud Aleksandrikooliga seotud

kaotusevalu ega pimestanud romantiline idealism“ (Kalling 2007: 43). Vahepealsed rahvusliku liikumise lõhenemise aastad olid teiselt poolt materiaalse jõukuse kogumise aastad, venekeelse koolihariduse pealetung löi ka uusi võimalusi ja vabastas eestlased illusioonidest nii vene kui ka saksa orientatsiooni suhtes. Kõik Tartu eesti seltsid, sealhulgas EÜS ja Vanemuine, suutsid koonduda 1894. aasta priiuse 75. aastapäeva laulupeo korraldamiseks. Kõik asjaosalised lubasid poliitikast hoiduda. Laulupeo tegelikeks korraldajateks kujunesid meedik Henrik Koppel, Vanemuise Seltsi asutajaliige Gustav Goldmann¹² ja seltsi kirjatöömaja Jaan Tõnisson. Õnnestunud pidu on peetud Tartu renessansi alguseks (kuigi tudengid rääkinud kõrvariivalt palju saksa keeles) (Kalling 2007: 40–41).

Uus sajand tõi uusi tuuli. Ilma näinud noor põlvkond tahtis rohkem Euroopat ja kohe. Rahvuslikele liidritele eesotsas Postimehe toimetajaks saanud Jaan Tõnissoniga sai selgeks, et vaimne vabanemine on võimalik vaid materiaalse iseseisvuse pinnalt. Väheste ressursside tingimustes näis ühistegevus ainsa võimalusena astuda vastu sakslaste vanale kapitalile. Kurb sündmus – Vanemuise seltsimaja põleng – käivitas ühistegevusaktiooni, mille tulemusena rajati väljakutsuvalt uhke ja moodne hoone Tartu südalinna.

1906. aastal, kui Vanemuise Seltsi uus maja valmis, algas uus etapp seltsi elus. Põhikirjas formuleeriti uued ülesanded: „Vanemuise Seltsil, Tartu linnas, Liivimaa kubermangus, on ülesandeks rahvaharidust tõsta, kirjandust ja kunsti, iseäranis näitemängu ja muusikat edendada ja rahva kehalise tervise eest hoolt kanda“ (Vanemuine 1925: 29).

Liikmeskond oli selleks ajaks hoopis mitmekesisem kui algusaastatel, peegeldades muutunud ametite struktuuri linnaeestlaskonnas üldse. Perekonnaõhtutel ja muudel üritustel oli varemgi naisi kaasa löönud, kuid nüüd võeti neid ametlikeks liikmeteks.

¹² Gustav Goldmann vääriks omaette uurimust. Tegu on sama mehega, kesotas K. A. Hermannini õpinguid välismaal. Ta suri 3. novembril 1918 Tartus. Tema pärand on väga kõnekas: Peetri kiriku ehitusvõla kustutamiseks 1500 rbl, vennastekoguduse palvemajale Raatuse tänaval 1000 rbl, Tartu Eesti Vaestehoolekande seltsile 500 rbl, Tartu Eesti Lasteaia Seltsile 500 rbl ja Bergmani abirahale 500 rbl. Vt Gustav Goldmanni pärandus. – Postimees, 29.11.1919.

Aastal 1906 oli Vanemuise Seltsil 536 liiget, sh:
töölisi 44 (peamiselt ehitustöölised ja väikeettevõtete töölised);
kodanlasi 77 (suurkaupmehed, majaomanikud, vabrikandid, hotellide ja trükikodade omanikud);
keskkihte 337 (sh intelligentsi esindajaid 81, kroonu- ja väikeametnikke 119, käsitöölisi 137); maatöölisi 59 (aidamehed, rentnikud, väikekohapidajad jne);
seisus märkimata 22;

naisi 25 (peamiselt kooliõpetajad, kirjanikud, kunstnikud, postiametnikud, arstide või juristide abikaasad) (Haan 1987: 64).

Senisest ulatuslikumaks ja süsteemsemaks muutus rahvahariduslik tegevus ja nüüd oli eestlaskonnaski võimalik kasutada selleks omast soost ülikooli-õppejõude. Jaan Tõnissoni eestvõttel käivitus seltsi juures tõeline rahvaülikool (Haamer 2010: 17). Kursusi oli üldjoontes kolme tüüpi: kogu aasta kestvad üldhariduslikud eneseharimiskursused, spetsiaalsed ettevalmistuskursused koolmeistri eksami tegemiseks ja ühekordsed teadusliku sisuga loengud, mida pidasid vastava akadeemilise haridusega isikud. Kursuste korraldamiseks tegid omavahel koostööd Vanemuise Selts, Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts ja Eesti Üliõpilaste Selts (osaliselt oli juhatustes ja aktiivsemate liikmete seas ka samu inimesi), pärast 1907. aastat lisandus Eesti Kirjanduse Selts.

Mõned näited, mis kursuste sisust aimu annavad. 1907. aasta suvel organiseeriti suvekursused, mille eesmärk oli õpilaste ettevalmistamine õpetajate seminari astumiseks või algkooliõpetaja eksamiks. 14. juunist 14. augustini toimus õppetöö iga päev 3–4 tundi kella 10 ja 14 vahel. Suvekursuslasi õpetasid Mart Raud (töötas Postimehes) – tema kanda oli eesti keel Jaan Jõgeveri õpiku järgi, ja kohaliku 4. Linna-alkkooli õpetaja Voldemar Tamman – tema õpetas vene keelt, matemaatikat, geomeetriat, Venemaa ajalugu ja geograafiat, aga ka loodusõpetust ja viiulimängu. Üliõpilane Jaan Depman õpetas slaavi keelt. Aruandes on öeldud, et õpilaste tase oli väga ebahühtlane ja õpetajatele, kes pidid õpetama mitut ainet, osutus eesmärgi saavutamine – läbida algkooliõpetaja eksamiks vajalik programm – raskeks.¹³ Dokumendist ei selgu, kas keegi kursuslastest selle eksami sooritas.

¹³ EKLA f. 142, M52:8, l. 23–24 (Mitiesugused aruanded. Aruanne Wanemuise seltsi eestseisusele 1907. aasta suvise kursuse üle).

Juba 1906/07. õppeaastal avati Vanemuise Seltsis 9. oktoobril teist tüüpi, kogu aasta kestvad „hariduslised kursused“. Alguses läks käima kolm kursust: ajalugu (õpetas Anton Jürgenstein, hiljem Peeter Pöld), matemaatika (L. Walk) ja füüsika (stud. Juhan Simm), paar nädalat hiljem alustati soome (Oskar Kallas) ja saksa keele (alamastmes Linda Niggol, edasijõudnud prl Soosaar) kursustega. Nagu selliste vabatahtlike kursuste puhul ikka, jäid osavõtjate arvud hiljem väiksemaks. Matemaatika ja füüsika kursused alustasid 70 osavõtjaga, hiljem oli osavõtjaid 33–35, soome keele 190 huvilisest oli lõpuks alles 100 ja 85 saksa keele õppijast lõpetas 42. Osavõtjate seas olid ennekõike algharidusega käsitöölised (trükiladudajad, tislerid, lukksepad, pottsepad, kaubasellid jne), ka naisi ja kooliõpilasi, vanus peamiselt 15–21, üksikuid nooremaid (12–13 aastat) ja vanemaid (kuni 35).¹⁴

1907. aastal pakuti välja ajalugu, füüsika ühes täheteaduse algusõpetusega (J. Simm), lahutusteadus (nii nimetati sel ajal keemiat) igapäevases elus (A. Kurrik), kuid need kursused jäid huviliste puudusel ära. Küll toimusid saksa ja eesti keele ning kiirkirja kursused. O. Kallas on aruandesse kirjutanud, et uudsus oli kadunud ja kursuste pidamise koht – karskuskuratooriumi teemaja – vilets. 1907/08. õppeaastal maksis Vanemuine kursustele 28 rbl ja 26 kopikat peale (osavõtjaid oli 88, sh 14 naist).¹⁵

1908/09. õppeaastal jäid reaalteadusliku sisuga kursused, nagu füüsika, taimede elu ja rehendus, jälle ära, kuid toimusid saksa, eesti ja soome keele kursused. Sellest hoolimata nurises rahvakoolide inspektor, et Vanemuise Seltsi tegevus hakkab omandama kooliõppimise mõõtu, mida seltsi tegevuseesmärkide seas pole. Õpilasi oli 123, sh 26 naist, vanim 48-, noorim 11-aastane. Rahaliselt jäadi pisut plussi (sissetulek 232,05, väljaminek 223,57).¹⁶

Kogemustest järeldusi tehes keskenduti keeleõppele. Nii sai 1910/11. õppeaastal Vanemuise Seltsi juures õppida saksa, vene, soome, prantsuse ja inglise keelt, osas keeltes olid eri tasemerühmad. Õpetajatena

¹⁴ EKLA f. 142, M52:8, l. 12–22 (Vanemuise Haridusliste kursuste ülevaade 1906 II pa kuni 1907 I pa, kuni lihavõtteni).

¹⁵ EKLA f. 142, M52:8, l. 25.

¹⁶ EKLA f. 142, M52:8, l. 31–32.

on lisandunud hr Grünthal, neiud Aidnik, Assor, Leidig ja pr Margens. Semestri lõpul oli osalisi alles 271.¹⁷

Kolmandat tüüpi ehk ühekordsed teadusliku sisuga loengud koos järgneva aruteluga leidsid aset koostöös Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi ja Eesti Üliõpilaste Seltsiga. 26. juulist kuni 10. augustini 1906. aastal viidi läbi näiteks üldharivad kursused, osaliselt Vanemuise Seltsis ja osaliselt EÜSi majas. Kursuste kava oli järgmine:

1. psühholoogia, 5 loengut, dr med psühhiaatrikliiniku assistent Juhan Luiga
2. eetika ehk kõlblusõpetus, 5 loengut, usuteaduse kandidaat Juhan Kõpp
3. Eesti kultuuri ajalugu, 6 loengut, Villem Reiman
4. 19. sajandi ajalugu, 12 loengut, usuteaduskonna tudeng Peeter Põld
5. esteetika, 3 loengut, usuteaduse lõpetanu Karl Menning-Pusta
6. uusimad voolud kirjanduses, 4 loengut, kirjanik Anton Jürgenstein
7. õigusteadus, 6 loengut, õigusteaduse kandidaat Jaan Tõnisson
8. sotsioloogia, 6 loengut, vandeadvokaadi abi Lui Olesk
9. taimede elu põhilised ilmingud, 6 loengut, agronoomiakandidaat Alexander Eisenschmidt
10. hügieen, 6 loengut, eradotsent med dr. Heinrich Koppel.¹⁸

25. juulil on Vanemuise Seltsi juhatus andnud politseivalitsusele teada ka järgmise päeva loengute kava: algus oli määratud kella 10ks, aga esimene loeng algas kell 11, see oli Peeter Põllu 19. sajandi ajalugu; kell 12 jätkas Juhan Kõpp kõlblusõpetusega, vahepeal oli ilmselt lõuna, kell 16 rääkis Anton Jürgenstein uusimatest vooludest kirjanduses ja kell 17 tuli Juhan Luiga loeng psühholoogiast.¹⁹ Teistel päevadel algasid loengud õhtul 20.30 ja välja kuulutati ka loengule järgnev arutelu,²⁰ nii et päev venis tõenäoliselt üsna pikale.

Kahjuks ei ole siinkirjutajale kätte jäänud ühtki vahetut muljet neist kursustest, pealkirjade ja ülesehituse mõttes olid need igal juhul üsna

¹⁷ EKLA f. 142, M52:8, l. 41–42p.

¹⁸ EAA 327-1-154, l. 139–139р. Списки, объявления и переписка с городской управой о работе общества „Ванемуйне“ и др.

¹⁹ EAA 327-1-154, l. 147.

²⁰ EAA 327-1-154, l. 149–154.

ambitsioonikad ja mängu pandi parim tase, mida eesti seltskonnal pakkuda oli. Vanemuise Seltsi esimeste tegevusaastate üliõpilasloengutega võrreldes on siit näha, millise arenguhüppe oli läbi teinud eesti ühiskond vahepealse napi poolsajandiga.

Kokkuvõte

Eesti vanim linnaselts (mis ka praegu tegutseb) toimis ärkamisajast kuni Eesti iseseisvumiseni omamoodi rahvaülikoolina. Üliõpilaslastest, kes Vanemuise Seltsis kõnesid pidamas käisid, sai tulevase EÜSi tuumik. Seltsis peetud programmilised kõned levisid üle kogu eesti keeleala Eesti Postimehe kaudu. Kuni EÜS ei olnud veel tunnustust leidnud, olid sidemed Vanemuise Seltsiga tihedad ja personaalsed – ühed ja samad aktiivsed inimesed olid mitmesugustes ametites nii siin kui seal.

20. sajandi alguse eesti-saksa majanduslik ja kultuuriline konkurents ja poliitiline polariseerumine 1905. aasta Vene revolutsiooni ajal sundis sihid selgemaks mõtlema. Pärast 1906. aastat sai uues majas alguse hoopis küpsem koostöö Vanemuise Seltsi, EÜSi ja Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi vahel. Sel perioodil välja kujunenud rahvaülikooli tegevus oli sisult nõudlikum ja vormilt süsteemsem.

Vanemuise Selts oli nii ärkamisajal kui ka Esimese maailmasõja eelsel ühiskonna kiire arengu perioodil väga tähtis hariduselts, mille kaudu noored eesti soost haritlased – algul üliõpilased, hiljem õppejõud, ametnikud või kooliõpetajad – said pühenduda teadmiste jagamisele oma rahvaga. Vastastikused impulsid aitasid kaasa kõikseisusliku eesti ühiskonna kasvamisele.

Kirjandus

Autorsuseta ajakirjandusviited:

Dorpater Zeitung, 18.03.1869.

Dorpater Zeitung, 25. 03.1869.

Kas peab Eestirahwa seas üksi talloseisus ollema, wõi peawad Eestlastest ka arstid, adwokadid, õppetajad, kaupmehhed, hantwärgid ec. tullema? – Eesti Postimees, 27. 04.1866, 1–3.

Misläbbi ka mu rahwas, nago Sakslased ja Prantsused, omma koddomail Eestlastest middagi teadwad ja luggu piddawad. – Eesti Postimees, 15.06.1866.

Eesti vanem selts. Vanemuine 70 a. juubeli lävel. – Postimees, 3.10.1935, lk 6.

Publikatsioonid:

Album Academicum = Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearbeitet von A. Hasselblatt und Dr. G. Otto. Dorpat: C. Mattiesen, 1889.

Bertram, Dr., 1874. Erzählungen im Halbdeutschen und in gebundenen Rede. Dritte Ausgabe. Dorpat: Glaser.

Bertram, Dr., 1895. Hallerlei nurrige Sichten und Soterkleichen. Reval: Kluge.

Deutsche Geschichte, 1994 = Deutsche Geschichte im Osten Europas. Hrsg. Gert v. Pistohlkors (selle peatüki puhul ka autor). Berlin: Siedler*.

Haamer, V., 2010. Vanemuise Selts 1865–2010. Sissevaateid seltsi ajalukku. Tartu: Vanemuise Seltsi kirjastus.

Haan, K., 1987. Karl Menning ja teater „Vanemuine“. Tallinn: Eesti Raamat.

Hackmann, J., 2005. Von der „Gelehrten Estnischen Gesellschaft“ zu „Õpetatud Eesti Selts“. Verein und Nation in Estland. – Ostsee provinzen, Baltische Staaten und das Nationale. Hr. Norbert Angermann, Michael Garleff, Wilhelm Lenz. Münster: LIT, 185–212.

Hermann, K. A., 1890. Lühike tagasiwaade „Wanemuine“ lauluseltsi 25-aastase tegewuse pääle tema jubileumi pidul 15. juulil 1890. Tartu: Vanemuine.

- Hiio, T., 2007.** Eesti Üliõpilaste selts. – Vivat Academia. Üliõpilaselsid ja korporatsioonid Eestis. [Tartu]: EÜS kirjastus, 147–149.
- Jansen, E., 1995.** Selts ja seisus 19. sajandi teise poole Eesti ühiskonnas. – Seltsid ja ühiskonna muutumine. Toim. Ea Jansen, Jaanus Arukaevu. Tartu-Tallinn, 22–43.
- Jansen, E., 2004.** Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust. – Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu: Ilmamaa, 60–102.
- Jansson, T., 1995.** Individualistlik-kodanliku ühiskonna teoreetilisempiirilised raamid 19. sajandi Balto-Skandinaavia piirkonna näitel. – Seltsid ja ühiskonna muutumine. Toim. Ea Jansen, Jaanus Arukaevu. Tartu-Tallinn, 44–50.
- Jürgenstein, A., 1925.** Eessõna. – Vanemuine 1865–1925. Vanemuise Selts, 10.
- Kalling, K., 2007.** Rektor Henrik Koppel. Tallinn: Aasta Raamat.
- Karjahärm, T., Sirk, V., 1997.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Kruus, H., 1957.** Eesti ja Läti rahvusliku liikumise kokkupuuteist 1860–80ndail aastail. – Eesti ajaloost 19. sajandi teisel poolel. 60–80ndad aastad. Lühiuurimusi. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kõpp, J., 1953.** Eesti üliõpilaste seltsi ajalugu 1870–1905. Uppsala: EÜS-i kirjastus.
- Laar, M., 2005.** Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Laar, M., 2016.** Rahvuse sünd. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Leppik, L., 2008.** Social Mobility and Career Patterns of Estonian Intellectuals in the Russian Empire. – Historical Social Research. 33 (2), 42–62.
- Leppik, L., 2011.** Kalefaktoripojast professoriks. Tartu Ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu: Kleio, Tartu Ülikooli ajaloo muuseum.
- Põldmäe, R., 1978.** Vanemuise Selts ja teater 1865–1880. Tallinn: Eesti NSV Teatriühing, Kirjastus Eesti Raamat.
- Põldvee, A., 2013.** Vanemuise sünd. – Tuna. 2013, 1, 10–31.
- Raun, T., 1991.** Estonia and the Estonians. Stanford.
- Reeglid 1865 = Reeglid Tartu meeste-lauloseltsile Wannemuine, Tartu, 1865.**

- Resultate 1867** = Resultate der am 3. März 1867 in den Städten Livlands ausgeführten Volkszählung. R. Eckhardt (toim). Riga, 1871.
- Rosenberg, T., 2010.** Linnastumine ja linnarahvastik. – Eesti Ajalugu. V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Toim. Toomas Karjahärm, Tiit Rosenberg. Tartu: Ilmamaa, 198–206.
- Rosenthal, H., 2004.** Eesti rahva kultuuripüüdlused ühe inimpõlve vältel. Mälestusi aastatest 1869–1900. Tartu: Ilmamaa.
- Salupere, M., 2006.** Postipapa. Mitmes peeglis, mitmes rollis. [Tallinn]: Tänapäev.
- Talve, I., 2004.** Eesti kultuurilugu: keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa.
- Tartust. Studentide hulk. – Eesti Postimees, 22.10.1869.
- Vanemuine 1925** = Vanemuine 1865–1925. Tartu: Vanemuine, 1925.

VANEMUINE CULTURAL SOCIETY AND THE UNIVERSITY OF TARTU

Summary

This article explores the connections of the first society initiated by urban Estonians, Vanemuine Cultural Society (founded on July 6, 1865—Midsummer's Day by the old calendar) with the young Estonians who studied at the University of Tartu. The society's role as an educational establishment is also viewed, focusing on two time periods: the national awakening in the second half of the 1860s and the period 1906–14 (from the completion of the new building of Vanemuine until World War I).

The Vanemuine Male Song Society tried to compete with the German-language Tartu German Craftsmen Society (*Handwerkergesellschaft*) to get the rapidly increasing urban Estonian population, who had an altering identity, to adopt a mind-set based on Estonian nationality. In addition to celebrations, joint singing and theatre, educational speeches were also held at the society. Often the speakers were students for whom this was an opportunity to speak about science in Estonian. The students who gave speeches at the Vanemuine Cultural Society became the core of the future Estonian Students' Society (EÜS). The programmatic speeches held at the society spread all over the Estonian language territory through the newspaper *Eesti Postimees*. Before EÜS was recognised, the relations with the Vanemuine Society were close and personal—the same active people held various positions in both organisations.

The Estonian-German economic and cultural competition at the beginning of the 20th century and the political polarisation that occurred during the Russian Revolution of 1905 forced the movement's objectives to be determined more clearly. After 1906 a much more mature cooperation between the Vanemuine Cultural Society, EÜS and the Estonian Youth Education Society began in the Society's new building. The activity of the people's university that developed in this period was more demanding in terms of content and more

systematic in form. There were single lectures (often with an audience of 500–600 people), short-term courses intended, for example, for those who were taking the school teacher exam, and self-education courses, which ran all year, especially in foreign languages.

The Vanemuine Cultural Society was a significant educational society during the national awakening as well as the period of rapid social development before World War I and it gave young Estonian intellectuals—at first students, later lecturers, officials or school teachers—the opportunity to share knowledge with their people. Mutual impulses contributed to the growth of the class-inclusive Estonian society, which was a necessary prerequisite for achieving statehood.